

ЛІНГВОДИДАКТИКА

Галина ДІДУК-СТУПРЯК

ПИТАННЯ ІНТЕРАКЦІЇ В КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті дається стислий аналітичний огляд нових напрямів мовознавчих та лінгводидактичних досліджень у сфері когнітології та комунікативної лінгвістики з проблеми інтеракції (взаємодії мовців) у процесі спілкування; простежено генезу основних дослідницьких напрямів за вказаним питанням; з'ясовано типологію інтеракцій у процесі вивчення чотирьох видів мовленнєвої діяльності в загальноосвітніх закладах; схематично окреслено весь стратегічний процес технології інтеракції.

Сьогоднішня освітня ситуація в Україні потребує вчителя-філолога, який би був висококваліфікованим фахівцем, що володіє фундаментальними знаннями, вміннями й навичками з мовознавчих, літературознавчих, психологічних, педагогічних наук та використовував ефективні сучасні методики і технології навчання й виховання.

Всі ці ідеї покладено в основу Державного стандарту української мови та Програму для загальноосвітніх навчальних закладів для 5–12 класів і виокремлено як основні змістові лінії: мовленнєву, мовну, соціокультурну і діяльнісну.

Нагадаємо, що призначення мовленнєвої змістової лінії полягає в забезпеченні цілеспрямованого формування і вдосконалення вмінь та навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності: аудіюванні, читанні, говорінні, письмі, тобто у процесі формування мовленнєвої компетенції школярів. Реалізація її змісту здійснюється не лише на спеціальних уроках зв'язного мовлення, а й на уроках вивчення мовного матеріалу.

Призначення мовної змістової лінії здійснюється у процесі засвоєння учнями системних знань про мову і формування на їх основі відповідних умінь як засобу пізнання, спілкування, самовираження людини (мовна компетенція).

Роль діяльнісної змістової лінії виявляється у вдосконаленні загальнопізнавальних, організаційних, контрольних-оцінних, творчих умінь, ціннісних орієнтацій, в опануванні стратегій, що визначають оптимальність мовленнєвої діяльності, спрямованої на розв'язання навчальних завдань і життєвих проблем (стратегічна компетенція). Реалізація цієї змістової лінії відбувається у процесі роботи над опрацюванням навчального матеріалу мовної, мовленнєвої і соціокультурної змістових ліній, а також використанням засвоєного інтелектуально-операційного та ціннісного змісту інших навчальних предметів. Окремо години на реалізацію діяльнісної змістової лінії не виділяються.

Соціокультурна змістова лінія є засобом опанування національних і загальнолюдських культурних і духовних цінностей, нормами, які регулюють стосунки між поколіннями, статями, націями, сприяють естетичному і морально-етичному розвитку особистості, органічному входженню її в соціум (соціокультурна компетенція). Змістове наповнення цієї лінії здійснюється на основі відбору соціокультурних відомостей освітніх галузей «Мови і літератури», «Суспільствознавство», «Естетична культура» та ін. Реалізується ця змістова лінія на основі дібраних текстів відповідної тематики, що використовуються як дидактичний матеріал мовної і мовленнєвої змістових ліній, а також за допомогою системи спеціальних та інтелектуально й емоційно орієнтованих завдань, передбачають опрацювання цих текстів і, зокрема, вивчення деяких із них напам'ять. Окремо години на реалізацію цієї змістової лінії не виділяються [12, 6].

Сучасна школа потребує нових поглядів та авторських методик щодо ефективного засвоєння учнями чотирьох видів мовленнєвої діяльності, коректного, толерантного та дозованого застосування різних типів підходів до навчання української мови як державної. Для

цього вчителям-словесникам слід бути обізнаними з інноваційними напрямками та складовими мовознавства.

Метою нашої статті є аналітичний огляд наукових засад інтеракції в когнітивній та комунікативній лінгвістиках; з'ясування типів інтеракції при вивченні чотирьох видів мовленнєвої діяльності в загальноосвітніх навчальних закладах.

Дослідження вчених-лінгвістів Ф.С.Бацевича, Є.А.Карпіловської, М.П.Кочергана, Т.А. ван Дейка, Л.І.Мацько, О.О.Селіванової, Є.В.Сидорова, Й.О. Стерніна, Ноєма Хомського та інших; науковців-методистів А.М. Богуш, Л.О. Варзацької, О.М. Горошкіної, Т.К. Донченко, С.О. Карамана, М.І. Пентилюк, Е.Я. Палихати, Ю.В. Романенко, О.М. Семеног, Т.В. Симоненкової, Г.Т.Шелехової засвідчили тенденції формування і розвитку висококультурної мовно-мовленнєвої особистості на основі нових досягнень когнітології, комунікативної лінгвістики та прагматичної комунікативістики.

Найважливіші ідеї комунікативної лінгвістики зародились у межах *лінгвістики* другої половини ХХ ст. Саме в цей час стало зрозумілим, що уявлення дослідників про мову як самодостатню систему знаків, яку потрібно вивчати «саму в собі й для себе», застаріли. Лінгвісти почали говорити про мову як форму, спосіб життєдіяльності людини, вербалізації людського досвіду і його усвідомлення, вираження особистості й організації міжособистісного спілкування у процесі спільної діяльності людей. Від об'єктивізованого, деперсоналізованого, предметного представлення мови вчені поступово почали переходити до її особистісного, діяльнісного розуміння [2, 14].

Як вказують наукові джерела, у лінгвістиці 60–70-х років ХХ ст. відбувся «прагматичний поворот», результатом якого став акцент на прагматичних (передусім соціально-психологічних та конситуативних) чинниках використання мови. Саме лінгвістична прагматика від самого початку керується принципами динамічного підходу до мови, роблячи ідею діяльності своєю методологічною основою. Лінгвістична прагматика цього періоду (та й наступних) охопила значну кількість проблем, пов'язаних з динамічною теорією тексту, зародженням дискурсивного аналізу і теорії дискурсу в цілому, комунікативним синтаксисом, теорією й типологією мовлення, теорією функціональних стилів, соціо- і психолінгвістикою та іншими напрямками.

Паралельно з розвитком прагмалінгвістики зароджуються ідеї когнітивного (лат. *cognosco* — пізнавати) підходу до мови, який певною мірою починає домінувати в науці про мову на початку 80-х років ХХ ст.

У центрі уваги *когнітивної лінгвістики* перебувають проблеми мови як загального пізнавального механізму репрезентації та трансформування найрізноманітнішої інформації з використанням специфічних (мовних) знаків. Функціонування мови також розглядається як різновид когнітивної діяльності. Як нова галузь досліджень, когнітивна лінгвістика тісно пов'язана з когнітивною психологією, теорією штучного інтелекту, породження й сприйняття мовлення, різними типами семантик і граматик, семіотикою та іншими науковими напрямками.

Тісний зв'язок комунікативної лінгвістики з *теорією інформації*, або *інформатикою*, яка вивчає проблеми створення, передавання, приймання, зберігання, перетворення та обчислення інформації. І власний об'єкт – функціонування інформації в системах «людина – людина» і «людина — машина – людина». Водночас одним з об'єктів вивчення теорії інформації є мова як засіб і сфера створення, зберігання, переробки і передавання інформації. Крім того, теорія інформації пов'язана з лінгвістичним забезпеченням інформаційних систем. Зв'язок комунікативної лінгвістики з цією наукою значною мірою виявляється у використанні її поняттєвого апарату. Зокрема, такими поняттями, як код (засоби передавання інформації), біт (одиниця виміру інформації), надлишковість (різниця між граничною можливістю коду і середнім обсягом передаваної інформації), ентропія (міра невизначеності обсягу недостатньої інформації, яка залежить від кількості знаків у коді й імовірності їх появи в тексті) та іншими, стала послуговуватися комунікативна лінгвістика.

На розвиток комунікативної лінгвістики останніх десятиліть активно впливають ідеї *комунікативістики*.

Комунікативістика (англ. *communicology, communication science* – наука про комунікацію) – наука, яка вивчає системи засобів і гуманітарних функцій масових

інформаційних зв'язків, що здійснюються на різних етапах цивілізації за допомогою різних мов, а також вербальних і невербальних засобів.

Як самостійна наукова галузь, комунікативістика сформувалась у середині ХХ ст. у США та деяких інших країнах. Предмет її дослідження — різноманітні форми і засоби, функції та можливості інформаційно-соціальних зв'язків — від наскельних малюнків, ритуальних танців і звуків барабанів до комп'ютерного дизайну, відеодисків і телефаксів. Найбільша увага приділяється новітнім засобам зв'язку. Комунікативістика завдяки своїй інтегративній природі об'єднує досягнення всіх напрямів досліджень інформаційних систем.

Комунікативна лінгвістика спирається на теоретичний потенціал комунікативістики, зокрема добре опрацьовані методики і прийоми контент-аналізу (тобто дослідження дискурсів і текстів за допомогою точних статистичних даних). Однак вона не є складовою комунікативістики, оскільки має своїм предметом дослідження не просто рух інформаційних потоків, а засоби природної мови в процесах спілкування людей у різноманітних ситуаціях.

Важливим для нашого дослідження є з'ясування *дефініції «інтерація»*, яка є частотною в когнітивній і комунікативній лінгвістиках.

Вчений-мовознавець Ф.І. Хміль дає таке визначення інтерації: «Інтерація — процес організованих вербальних і невербальних взаємодій, які виникають під час спілкування» [15, 10].

Своє трактування поняття інтерації у процесі спілкування дає Ф.С. Бацевич: «Інтерація мовленнєва — це взаємодія комунікантів у процесах спілкування з використанням засобів мовного коду» [2, 326].

Отже, кожна людина перед тим як вступати у комунікативний акт з іншою людиною спочатку робить своєрідну психодіагностику свого опонента, звертаючи увагу на такі зовнішні ознаки, як стать, вік, жести, міміку, фігуру, позу, рухи очей, рук тощо. І лише після або під час візуального сприйняття настає комунікативний акт. «Акт комунікативний — найзагальніше поняття комунікативної лінгвістики; інтерація — процес, який відбувається в певному місці на пересіченні осей простору і часу між адресантом і адресатом, результатом якого є дискурс (текст)» [2, 318]. Успіх комунікативного акту залежатиме від уміння мовця зацікавити реципієнта сказаним. Джон Остін називає це вміння впливати на опонента перлокуцією. *Перлокуція*, відповідно, — переконання, досягнення мети, реакція подиву, страху, обман. На уроках мови при опрацюванні чотирьох видів мовленнєвої діяльності слід використовувати типи інтерацій, перлокуцію через афірмації та звукотерапію, вивчення адресата через етикетні формули певного етносу та правила їхньої мовленнєвої поведінки.

Проблема комунікативної лінгвістики пов'язана з динамічним розвитком мови в її антропоцентричному вираженні в сучасному світі. За кордоном, а саме в Західній Європі і США, ця наука розвивається досить стрімко, що пов'язано із прагматичним аспектом в лінгвофілософії. Учені зазначають, що людина не може існувати без єдності з мовою (Остін, Серль, Вадервекен, Грайс). Тому в США було відкрито Бостонську школу дискурс-аналізу, яка здійснює дослідження комунікації в малих групах для дітей і дорослих. Крім того, в американських школах існують предмети, на яких діти спеціально вчать розмовляти на різні теми в певних ситуаціях. Вважаємо, що і в наших загальноосвітніх навчальних закладах слід зосередити увагу на правильному, методично обгрунтованому вивченні державної мови у прагматичному руслі, тобто у взаємопов'язаних чотирьох формах мовленнєвої діяльності.

Отже, для успіху сучасній людині потрібно володіти мистецтвом ведення інтерації, тобто мати відповідну комунікативну компетентність і володіти комунікативними стратегіями і тактиками. Успіх будь-якої інтерації залежить від уміння адресанта маніпулювати реципієнтом через засоби вербального і невербального впливу, тобто адресат повинен володіти комунікативними вміннями і навичками.

Пропонуємо класифікацію американського психоаналітика Еріка Берна. Психолог виділяє шість типів інтерацій:

- 1) ритуальна взаємодія;
- 2) розважальна взаємодія;
- 3) спільна ціленаправлена активність;
- 4) відсутня взаємодія;
- 5) взаємодія у формі ігор;

б) інтимна взаємодія.

Таким чином, все попередньо зазначене дозволяє нам зробити такі узагальнення. По-перше, науковцями-психологами, мовознавцями виведено визначення комунікативної компетенції. Нею є сукупність знань і умінь учасників інтеракції спілкування у різних ситуаціях. По-друге, комунікативна компетенція складається з:

- мовленнєвої компетенції – уміння застосовувати знання мови на практиці, користування мовними одиницями;
- мовної компетенції – знання одиниць мови та правил їх поєднання;
- предметної компетенції – уміння на основі активного володіння загальною лексикою відтворювати в свідомості картину світу;
- прагматичної компетенції – здатність до здійснення мовленнєвої діяльності, зумовленої комунікативною метою, до вибору необхідних форм, типів мовлення, урахування функціонально-стильових різновидів мовлення.

На наш погляд, функціоналізм у мовознавстві привів до того, що сучасна лінгводидактика велику увагу приділяє комунікативному аспекту, тому в загальноосвітніх школах ведуться уроки зв'язного мовлення, у вищих навчальних закладах вивчається теорія комунікативної лінгвістики, а її практичне втілення можна прослідкувати під час проведення студентами-практикантами відкритих уроків з української мови у школах.

Навчальна мовленнєва діяльність детермінована тематикою текстів та ситуацій, що, як показує досвід, сприяє інтеграції всіх навчальних ліній – мовленнєвої, мовної, соціокультурної, стратегічної, а відтак – формуванню відповідної компетенції. Робота з текстом чи в межах навчальної ситуації закладає основи творчого підходу до навчання і співпраці вчителя та учнів.

«Комунікативний переворот» став могутнім поштовхом до активного розвитку багатьох наук філологічного і нефілологічного спрямування, які вивчаючи у різних аспектах мовлення, комунікацію, текстотворення, пропонують власне тлумачення інтеракції, взаємодії людей під час спілкування обґрунтоване специфікою проведених досліджень. Відлік сучасних наукових розвідок, присвячених інтеракції та комунікативним актам, традиційно ведуть від праць Т.А. ван Дейка, визнаного авторитета з проблем когнітології та теорії дискурсу.

У широкому значенні у роботах науковця подаються стратегії для кожної конкретної інтерпретованої ситуації спілкування у різних формах мовленнєвої діяльності: «стратегія – це вибір способів досягнення мети» [6, 59]. Цінність цього зауваження для цього дослідження полягає в тому, що в ньому наголошується на застосуванні стратегій у процесі взаємодії комунікантів на етапах текстосприймання і текстотворення. Також у тлумаченні інтеракції ван Дейком значна увага приділяється когнітивній основі їх моделювання: «Інтеракцію слід охарактеризувати як властивість когнітивних планів» [6, 59], отже, вони мають метапізнавальний характер. Важливим є постулат вченого про гнучкість та варіативність стратегій інтеракції: «На відміну від загальних правил та принципів стратегії інтеракції повинні бути гнучкими» [6, 59]. Ця особливість, з одного боку, розкриває перед учнем широкий вибір варіантів стратегій взаємодії у процесі роботи з текстами, проте ускладнює роботу вчителя, який повинен навчити учнів розрізняти ці стратегії інтеракції у навчальній діяльності та розробляти власні стратегії спілкування з членами комунікативного акту.

На особливу увагу заслуговує також застосування діяльнісно-орієнтованого підходу до тлумачення інтеракції: «Вона [інтеракція] становить загальну організацію деякої послідовності дій» [6, 59]. Ця теза підтверджує висловлену гіпотезу про те, що інтеракція має свої певні стратегії у процесі мовленнєвої діяльності. Розглядаючи структуру інтеракцій комунікантів у контексті аналізу дискурсу, вчений виділяє такі стратегічні кроки [6, 92]: 1) *комунікативний контекст* – актуалізація досвіду, пошук типових моделей ситуації; 2) *цілі та інтереси* – активізація фонових знань; 3) *заголовок* – ввідні тематичні речення; 4) *речення* – зв'язки у тексті, їх види та співвідношення з різними видами інформації, представленої у тексті; 5) *управління* – контроль за реалізацією стратегічних кроків при комунікативній взаємодії; 6) *оновлення* – включення нової інформації та стратегічних прийомів у власний контекст, у власні стратегії; 7) *оцінка* – аналіз отриманої та засвоєної інформації, її продуктивності та практичної придатності.

Визначені стратегічні кроки були покладені в основу інтерпретацій структури інтеракції у різних аспектах (від психолінгвістичного до методичного). Зокрема, Загальноєвропейські

рекомендації з мовної освіти (ЗЄРМО), розглядаючи стратегії і тактики взаємодії учасників комунікативного акту у контексті різних видів мовленнєвої діяльності, визначають «застосування стратегій інтеракції як реалізацію когнітивних принципів Планування, Виконання, Контролю та Корекції у різних видах мовленнєвої діяльності» [8, 57].

Визначені у ЗЄРМО когнітивні принципи (планування, виконання, контроль та корекція) інтерпретуються у методичних дослідженнях [2; 3; 4; 5; 7; 13; 14] як етапи мовленнєвої діяльності, в комунікативній лінгвістиці та психолінгвістиці – як етапи реалізації комунікативного акту, у лінгвостилістиці тексту – як стадії текстотворення та текстосприймання.

Поділяючи підхід ван Дейка, інший фахівець теорії дискурс-аналізу М. Л. Макаров кваліфікує інтеракцію як «когнітивний процес, у якому мовець співвідносить свою комунікативну мету з конкретним мовним вираженням». Наголошуючи на таких властивостях інтеракції, як гнучкість та динамічність, дослідник пропонує розмежувати два погляди на взаємодію адресанта. Визначення інтеракції, запропоноване М. Л. Макаровим, вказує на визначальну роль мети висловлювання для вибору тієї чи іншої комунікативної стратегії при взаємодії комунікантів у процесі спілкування.

Тлумачення поняття інтеракція у дослідженнях фахівців із комунікативної лінгвістики та теорії дискурсу [2; 4; 5; 7; 12; 13] обмежується розглядом тільки діалогічного спілкування, в якому інтеракція знаходиться в межах компетенції двосторонньої, тобто мовно-мовленнєвої. Адресатові в цій ситуації відводиться роль об'єкта застосування стратегій взаємодії або, в кращому випадку, одного з чинників, що впливає на вибір комунікативної стратегії для взаємодії зі словесним партнером чи партнерами. Проте найціннішим надбанням комунікативної лінгвістики в галузі дослідження інтеракції можна вважати актуалізацію таких фундаментальних понять, як мовна й комунікативна компетенції мовців у процесі комунікативної взаємодії, комунікативна інтенція, максими та конвенції спілкування, фактор адресата тощо, які у разі адаптації до сприйняття учнями середньої школи значно допоможуть зрозуміти суть поняття *інтеракція*.

Визначаючи суть інтеракції спілкування як «оптимальну реалізацію інтенцій мовця щодо досягнення спілкування у чотирьох видах мовленнєвої діяльності щодо конкретної мети спілкування» [2, 339], Ф. С. Бацевич розмежовує поняття мети спілкування («*комунікативна мета* – стратегічний результат, на який скероване конкретне спілкування, комунікативний акт» [2, 120]) та комунікативної інтенції («*комунікативна інтенція* – осмислений чи інтуїтивний намір адресанта, який визначає внутрішню програму мовлення і спосіб її втілення» [2, 116]). Виходячи з аналізу запропонованих науковцем визначень цих понять, можна зробити висновок про співвіднесеність понять мотиву у теорії мовленнєвої діяльності О. О. Леонтєва та комунікативної інтенції. Оскільки інтеракція має певну мету, вона також може бути кваліфікована як різновид діяльності.

Аналіз процесу взаємодії мовців в результаті комунікативного акту на ґрунті теорії і практики процесів спілкування дає змогу авторові виділити такі чинники їх вибору: рівень знайомства комунікантів; соціальні чинники; орієнтації у психічній, когнітивній та інших сферах адресата.

Таким чином, стратегія і вибрана тактика інтеракції за певних обставин спілкування допоможе авторові повідомлення, спрямованого виключно на адресата повідомлення здійснити певний вплив на нього: «Звертаючись до адресата, мовець здійснює вплив на його раціональну сферу так, щоб когнітивні процеси відбувалися в бажаному напрямку й адресат добровільно прийняв рішення, яке задовольняє мовця»; «Лише волонтеративні мотиви породжують стратегії взаємодії мовців»; «інтеракція – це когнітивний процес, що є складовим комунікативного впливу» [4, 127].

З'ясовуючи типи інтеракцій у процесі моделювання мовної комунікації, вслід за Ф. С. Бацевичем та Н. Г. Трошиною хочемо продемонструвати наше бачення їх зв'язку з елементами позамовної дійсності та мовними засобами, потрібними для побудови висловлювання (дискурсу) (див. схему 1.).

Схема 1. Стратегічний процес інтеракції у комунікативному акті.

Виняткова важливість розуміння типу інтеракції у процесі спілкування полягає в тому, що вона є безпосереднім засобом поєднання докомунікативного (підготовчого) етапу мовлення з власне мовним вираженням комунікативного мотиву (інтенції) та мети мовлення. Відповідно учні, засвоївши поняття про типи і стратегії комунікативної взаємодії здобудуть навички перетворення мети та теми висловлювання у реальні мовні форми та граматичні конструкції.

Із описаних положень випливає, що доречному вибору типу інтеракції належить важлива роль у створенні так званих моделей спілкування. Досліджуючи проблему моделювання діалогу в штучному інтелекті, вчені М. Койт та Х. Йім поставили за мету знайти основу для побудови природного діалогу, яка мала б відображати роботу механізмів міркування та прийняття рішень із добору відповідних мовних засобів. У процесі аналізу діалогів було виявлено, що такою основою є саме стратегія взаємодії [11].

Виступаючи ініціатором діалогу, адресант повідомлення переслідує певну мету. На шляху до реалізації поставленої цілі мовець натрапляє на множину перешкод, подолання яких вимагає залучення певних когнітивних (способів дій та операцій) та комунікативних ресурсів (мовних засобів). Тому: «комунікант А, розпочинаючи спілкування з реципієнтом Р, не тільки фіксує ціль, але й визначає також ресурси, які він має для подолання можливих перешкод (...), а також спосіб використання цих ресурсів. Інакше кажучи, він визначає певну стратегію досягнення цілі» [9, 100].

Зазначена схема може бути успішно застосованою не тільки в ситуації діалогу, а також при спілкуванні людини з текстом (читанні, переказуванні, конспектуванні тощо). Адже реципієнт не може виступати в ролі пасивного об'єкта впливу, він також повинен озброїти себе арсеналом комунікативних стратегій взаємодії для здійснення ефективної комунікації як з іншою особою, так і з текстом, наприклад, підручника, що є дуже важливим для роботи не тільки на уроках мови, а й при вивченні інших дисциплін шкільного курсу.

Дослідження інтеракції у теорії комунікації дещо звужує межі тлумачення цього поняття, бо виділяє тільки ті різновиди стратегій, які можуть бути реалізовані при безпосередньому контакті комунікантів: конфліктні, кооперативні, маніпуляційні, стратегії ввічливості

(Ф. С. Бацевич, О. Я. Гойхман, О. С. Ісерс) тощо. А це суперечить підходу, зокрема ЗЕРМО, в яких зазначено, що стратегічними є всі різновиди мовленнєвої діяльності, а не тільки інтеракція (взаємодія).

До того ж у роботах згаданих дослідників запропонований поділ стратегії інтеракції на два основні типи: власне комунікативну та змістову. «Власне комунікативна стратегія – це правила і послідовність комунікативних дій, яких дотримується адресат, а змістова – це покрокове змістове планування мети з урахуванням наявного мовного матеріалу» [2, 119]. Такий поділ дослідниця Романенко Ю. О. вважає не зовсім доцільним, адже формування висловлювання відбувається у єдності його змістових (тематичних) та формальних (мовних) вимірів [13, 9]. Отже, підставою для класифікації комунікативних стратегій взаємодії мовців мають бути критерії, що мають водночас визначати змістовий компонент мовлення, арсенал потрібних мовних засобів та спосіб дій, якого слід дотримуватися при роботі над висловлюванням.

Незаперечним є той факт, що об'єктивні правила та норми моделювання висловлювання залишаються актуальними при розробці інтеракції: «Стратегії взаємодії мовців ведення розмови і побудови дискурсу дають змогу досить ефективно використовувати правила ведення розмови, залишаючись водночас у межах прийнятих у відповідному соціумі конвенцій. Власне стратегії і полягають у застосуванні того чи іншого правила» [6, 335]. Тут йдеться про максими та конвенції (принципи) спілкування – постулати Г. Грайса, які засновані на дотриманні принципу кооперації і також є важливим формотворчим чинником моделювання взаємодії у діалозі: 1) принцип кількості, до якого належать постулати: «не говорити більше чи менше, ніж потрібно для виконання поточних цілей діалогу» [16, 222]; 2) принцип якості: «не говорити того, що вважаєш хибним або для чого не маєш достатніх підстав» [16, 222]; 3) принцип відношення: «не відхиляйся від теми» [16, 222]; 4) принцип способу: «висловлюйся ясно», сюди ж належать кілька додаткових постулатів: «уникай незрозумілих виразів, уникай неоднозначності, будь лаконічним, будь організованим» [16, 222].

Фахівці з комунікативної лінгвістики, працюючи над розробкою моделей ефективного діалогу, не залишають поза увагою механізми створення мовленнєвих стратегій, які по суті віддзеркалюють структуру мовленнєвої діяльності (О. П. Суворова, Н. М. Веніг, Т. К. Донченко), або когнітивні принципи (ЗЕРМО): орієнтацію, планування, реалізацію дії та контроль. Крім того, вони спрямовують аналіз типів інтеракції у площину теорії мовленнєвої діяльності.

Складовими механізми розробки стратегій взаємодії у процесі комунікації є цілепокладання, оцінка ситуації, процес вербалізації, перегляд та корегування плану. Отже, кожен із видів мовленнєвої діяльності (рецептивний чи продуктивний) може бути стратегічним, тому, ведучи мову про засвоєння типів інтеракції та стратегій їх проведення на уроках рідної мови, слід звертати увагу не тільки на діалог між учасниками навчального процесу, а і на такі види роботи, як читання, слухання та письмо.

Лінгвопрагматика нині виробила і закріпила основні постулати вербального спілкування для типових життєвих ситуацій, відомих у мовознавстві як постулати Г. Грайса, комунікативні акти Ф. С. Бацевича, О. Я. Гойхмана, О. О. Селіванової, Т. А. ван Дейка, мовленнєві жанри М. М. Бахтіна, які в етнометодиці на етнопедagogіці живуть споконвіку і широко представлені у мові української народної творчості, фразеології тощо.

Сподіваємося, що напрацювання когнітивної та комунікативної лінгвістики допоможе вчителям-словесникам та учням опанувати азами стратегій і тактик інтеракції у процесі мовленнєвої діяльності у чотирьох її формах, сприятиме формуванню у школярів основної школи мовної, дискурсної, соціокультурної та комунікативної компетенцій і допоможе у їх культуромовному становленні справжніх громадян Української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Проблема речевих жанров // Полн. собр. соч.: В 7 т. – М., 1966. – Т.5. – С. 241.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: Підруч. / Флорій Сергійович Бацевич. – К.: Вид. центр «Академія», 2004. – 344 с.
3. Веніг Н. М. Формирование речевой компетенции старшеклассников: Дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Херсонский гос. пед. ун-т. – Херсон, 2001. – 206 с.

4. Вороб'єва О. П. Текстовые категории и фактор адресата. / О. П. Вороб'єва. – К.: Вища школа, 1993. – 200 с.
5. Горошкіна О. М. Жанрово-комунікативний аспект навчання української мови в старших класах природничо-математичного профілю. / Олена Миколаївна Горошкіна // Вісник Черкаського університету. – Вип. 54. – Черкаси: Вид-во Черкаськ. ун-ту, 2004. – С. 58–63.
6. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. / Т. А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
7. Донченко Т. К. Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної мови: Посібник для вчителів і студентів. / Тамара Кузьмівна Донченко. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – 251 с.
8. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
9. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. / О.С.Иссерс. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 284 с.
10. Кочерган М. П. Мовознавство на сучасному етапі. / Кочерган Михайло Петрович // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 24–29.
11. Койт М. Э., Ыйм Х. Я. Понятие коммуникативной стратегии в модели общения // Учёные записки Тартуского университета. Психологические проблемы познания действительности. Труды по искусственному интеллекту. / М. Э. Койт, Х. Я. Ыйм. – Выпуск 793. – Тарту, 1988. – С. 97–111.
12. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 5–12 класи. / Г. Т. Шелехова, В. І. Тихоша, А. М. Корольчук, В. І. Новосьлова, Я. І. Остаф / За ред. Л. В. Скуратівського. – Київ – Ірпінь, 2005. – 176 с. – С. 6.
13. Романенко Ю. О. Аналіз функціонально-сміслових типів мовлення у навчальному тексті на уроках української мови як метод засвоєння комунікативних стратегій текстотворення. / Юлія Романенко // УМЛШ. – № 6. – 2005. – С. 8–11.
14. Суворова Е. П. Периоды речевого развития школьников (5–9 классы). / Е. П. Суворова. – СПб.: Изд-во РГПУ им. Герцена, 2000. – 104 с.
15. Хміль Ф. І. Ділове спілкування: Навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. / Хміль Федір Іванович. – К.: Академвидав, 2004. – 280 с.
16. Grace H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. – № 4. – 1975. – Vol. 3.

Ніна ГОЛУБ

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАВЧАННЯ РИТОРИКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

У статті розглядаються соціолінгвістичні умови, врахування яких важливе для створення методики навчання риторики студентів педагогічних спеціальностей та успішного впровадження її в навчальний процес.

Риторика як лінгвістична наука розвивається у тісному взаємозв'язку з соціологією. Навчання ораторського мистецтва значною мірою спрямоване на вирішення багатьох проблем суспільного характеру, одна з яких – вдосконалення процесу соціальної детермінації особистості. З огляду на це виникає потреба аналізу важливих для цього процесу складників соціолінгвістики.

До уваги беремо різні аспекти соціолінгвістичних досліджень вітчизняних учених (Л. Масенко, Н. Шумарової, О. Сербенської, С. Караванського, О. Ткаченка, С. Єрмоленко, В. Радчука, Я. Радевича-Винницького, І. Фаріон та ін.).

Актуальність проблеми спілкування пояснюють потребами різних сфер сучасного суспільства. Освіту, разом з охороною здоров'я, наукою, мистецтвом, політикою, засобами масової інформації тощо, вважають найбільш відповідальною сферою мовленнєвого спілкування. У зв'язку з цим постає завдання систематизації й узагальнення інформації з питань удосконалення професійної і водночас загальносуспільної культури спілкування, прогнозування потреб людей у нових його видах за умови зміцнення традиційних позитивних форм соціальної комунікації.

Мета статті – проаналізувати роль і стан соціолінгвістичних чинників, важливих для процесу комунікації у сфері професійної діяльності вчителя і в суспільстві.

Визначають два аспекти соціолінгвістичного аналізу мовної і мовленнєвої варіативності – об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивна сторона представлена даними спостережень над